

РІВНЕНЬКА ОБЛАСНА РАДА
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНЬКОЇ ОДА
КЗ «РІВНЕНЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ» РОП
РІВНЕНЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

РІВНЕНЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

ВИПУСК XV

*Матеріали наукової конференції
«Волинь в Українській революції
1917-1921 рр.»*

ББК 63.3 (4 Укр) 61
УДК 94 (477) «1917/1921»
Н - 34

Відповідальний за випуск: *Олександр Булига*
Упорядники: *Олександр Булига, Андрій Жив'юк*

Комп'ютерна верстка та дизайн: *Віктор Луц, Ольга Морозова*

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Зб. наук. праць. Вип. XV.: Матеріали наукової конференції «Волинь в Українській революції 1917-1921 рр.» – Рівне: ПП Дятлик М., 2017. – 172 с.

іл., табл.

ISBN 978-617-515-248-5

У науковому збірнику опубліковано матеріали присвячені 100-річчю Української революції 1917-1921 років та тогочасним подіям на Волині.

Видання розраховане на викладачів, істориків, культурологів, музейних працівників та студентів.

ББК 63.3 (4 Укр) 61
УДК 94 (477) «1917/1921»

*Відповідальність за достовірність наданої інформації несуть автори.
Редакційна група може не поділять думок і концепцій авторів.*

На обкладинці: фрагмент пам'ятника Симону Петлюрі у Рівному.

ISBN 978-617-515-248-5

© Рівненський обласний
краєзнавчий музей, 2017

ЗМІСТ

Вступне слово	5
---------------------	---

ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ У 1917-1921 рр.

Бондаренко В. Українське Вільне козацтво на Волині у добу Української революції.....	7
Кукурудза А. Українські війська у Шепетівці під час національно-визвольних змагань в 1917 – на поч. 1918 рр.....	10
Лис С. Сірожупанники Дієвої Армії УНР в обороні Луцька від Війська Польського у березні-травні 1919 р.....	14
Гавриш Н. Бойові дії корпусу Січових стрільців на Рівненщині навесні 1919 р.	21
Пасюк І. Події більшовицько-польської війни 1920 р. на території Волині.....	27
Гудзій В. Юзеф Пілсудський у Рівному в квітні 1920 р. Хронологія подій за кіно та мемуарними джерелами	37

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ, РЕЛІГІЙНЕ, КУЛЬТУРНЕ СТАНОВИЩЕ ВОЛИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Дем'янюк О. Військово-політичні процеси в Луцькому та Рівненському повітах у добу Української Центральної Ради.....	41
Савчук П. Українська революція і більшовики на Дубенщині	45
Касянчук І. Події на Дубенщині у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.	50
Данілічева В. Рівне у 1917 р.	56
Романич В., Корчак А. Село Суховоля та її жителі у національно-визвольних змаганнях 1918-1920 рр.....	58
Муляр В., Журавльова О. Українські Січові Стрільці та їх діяльність на теренах Старокостянтинівщини	64
Булига О. Трансформації національної орієнтації Почаївської лаври (1917-1922 рр.).....	68
Рожко В. Єпархіальний з'їзд духовенства і мирян у Почаєві 3–10 жовтня 1921 р.	73
Климчук А. Рівненське реальне училище під час подій 1917-1919 рр.	75

ПЕРЕБУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ГЕТЬМАНАТУ, ДИРЕКТОРІЇ

Давидюк Р. Повернення М. Грушевського в Радянську Україну: шлях через Здолбунів.....	78
Нагорна І. Вшанування пам'яті Симона Петлюри	82
Марчук І., Марчук Н. Уряд Бориса Мартоса в Рівному.....	87
Леонова Л. Діяльність Рівненського повітового земства (березень 1917 – квітень 1918 рр.) (за матеріалами Державного архіву Рівненської області)	90

Нікольченко Ю., Білоус К. Інформаційна складова організаційно-розпорядчих документів органів місцевої влади в Україні у добу Національно-демократичної революції 1917–1921 рр.	97
Гуцал Д. Організація державної пропаганди Директорії УНР серед сільського населення.....	102
Яськів Б. Дипломатичні колізії та політико-правові проблеми визнання незалежної України в процесі підготовки Паризької мирної конференції 1919 р.	106

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВОЛИННЮ

Дмитренко Т. Двічі розстріляна: віхи життя і діяльності Олімпіади Шульмінської	109
Жив'юк А. «Чорний запорожець» Антін Мороз.....	113
Зек Б. Волинь у житті Івана Кобилка (1882–1951) – першого помічника комісара шляхів УНР: польські утиски, радянські репресії і нацистський терор.....	119
Комаринська З. Володимир Оскілко: життя у боротьбі	124
Пшеничний М. Сильний, мужній, безстрашний. Два ювілеї Арсена Шумовського	126
Мельник Т., Мельник Ю. Випускники Бродівської гімназії, активні учасники національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.	134

УВІКОВІЧЕННЯ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Бейдик О., Лавренюк А., Островська М. Увіковічення пам'яті про діячів Української революції 1917-1921 рр. пов'язаних з Волинню	138
Васильєва І. Пам'ятні місця Української революції на Рівненщині.....	144
Федоришин М. Отаман Володимир Оскілко: до питання встановлення пам'ятника у селі Хотин у 1992 р.	148
Міхно О. Українські видання 1917—1921 рр. у фондах Педагогічного музею України: наукове опрацювання і оприлюднення його результатів	150
Черницька І. Українські грошові знаки 1917-1920 рр. Колекція Рівненського обласного краєзнавчого музею.....	153
Степанюк Л. Події Української революції 1917-1921 рр. на Рівненщині: віртуальна виставка Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки	159
Горбатюк В. Кіш Охорони Республіканського ладу в Рівному: матеріали для документального роману.....	163
Відомості про авторів	166

ПЕРЕБУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ГЕТЬМАНАТУ, ДИРЕКТОРІЇ

Руслана Давидюк

ПОВЕРНЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО В РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ: ШЛЯХ ЧЕРЕЗ ЗДОЛБУНІВ

Внаслідок поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. тисячі її активних учасників стали політичними емігрантами. Їх доля складалася по-різному: одні продовжували боротися за українську державність за кордоном, знайшовши прихисток у країнах Європи чи за океаном, інші вирішили повернутися до Радянської України, щоб взяти участь у політиці українізації та індустріалізації, що там здійснювалася.

Складною та багатоплановою є проблема повернення української інтелігенції до УСРР. Не варто її зводити до ідеології «зміновіхівства», що виникла і набула поширення у першій половині 20-х рр. серед російської еміграції. Як відомо ця ідеологія знайшла своє відбиття у збірці «Смеха вех», що вийшла у червні 1921 р. у Празі. Основне завдання руху вбачалося у сприянні повернення російської інтелігенції на батьківщину та наданні допомоги російській/радянській владі у створенні імперської держави [5, с. 367]. Російські зміновіхівці виходили з думки, що більшовики створили велику Росію, тому підтримували нову владу. Для українців подібного зміновіхівства бути не могло. Зокрема, М. Грушевський трактував інтернаціоналізм не як засіб «відновлення єдиної і неподільної Росії», а як ідею рівноправності всіх націй, реалізація якої потребувала надання радянським республікам культурної та економічної самостійності [5, с. 368]. Частина українських політичних емігрантів сподівалася, що Радянська Україна переродиться у бік національної України. Таким чином, дії українських емігрантів, що переїхали до УСРР, більш точно характеризує термін поворотництво – рееміграція до Радянської України.

Для значної частини українців-емігрантів поштовхом до повернення в Радянську Україну, з одно-

го боку, стала ухвала Ради послів держав Антанти щодо Східної Галичини, яку в березні 1923 р. вирішили приєднати до Польщі, а з іншого боку, вже згаданий курс на українізацію, проголошений в УСРР. Політику коренізації (українізації) політичні емігранти розцінювали як зміновіхівство більшовиків, зміну їхньої національної політики, а не як власну перемену ідеологічних поглядів. Ю. Тютюнник писав: «Зараз Україна українізується і цей процес тим швидше закінчиться, чим більше в наступі прийме участь елементів, що інтереси нації ставлять над усе» [9, с. 243].

Серед реемігрантів був Михайло Грушевський, фігура непересічна та знакова. Власне, Михайло Сергійович вважав, що через нестачу українських культурних сил потрібно повертатися і працювати для блага України. Він не відмовлявся від ідеї національної Української держави, тому був не зміновіхівцем, а поворотником, реемігрантом.

Повернення М. Грушевського стало потужним дестабілізуючим фактором у житті міжвоєнної української політичної еміграції. Зрівнятися з цим може хіба перехід на радянський бік генерала Юрка Тютюнника. Сьогодні відомо, що повернення генерала було добре спланованою операцією більшовицьких спецслужб. Колишній співробітник Першого (розвідувального) управління КДБ УРСР Юрій Римаренко, писав, що виведення Тютюнника під кодовою назвою «Операція» «ввійшла в аналіз тодішніх українських спецслужб як одна із найвдалихших комбінацій... Тютюнник був вдало виведений в Україну для «інспектування» так званої Вищої Військової Ради та затриманий. Офіційно це трактувалося як зневіра Тютюнника у політичній еміграції, передусім петлюрівській, його каяття за минулі провини перед народом та інші пропагандистські

кліше... Головне ж досягнення цієї оперативної комбінації – паралізація діяльності найактивнішої частини петлюрівщини, посилення так званих зміновіхівських тенденцій, повернення в Україну більшості соратників Тютюнника» [14, с. 340–341].

У зв'язку із виїздом Ю. Тютюнника у Радянську Україну та із запланованим поворотом М. Грушевського газета «Ізвестія» вмістила статтю, у якій наголошувалося, що «Грушевський і Тютюнник є представниками новішого українського «сменовеховства», що має свої центри в Празі та Відні» [6]. На сторінках «Діла» повернення цих діячів трактувалися крізь призму негативного ставлення до С. Петлюри і внутрішньої боротьби серед його послідовників. Автори львівського часопису відзначали, що «поворот Грушевського на Україну означає утривалення ідеї «сменовеховства» серед української громадської еміграції, так само як поворот Тютюнника означає побіду «сменовеховства» між військовою українською еміграцією, що настроєна опозиційно до Петлюри. Побіда ідеї «сменовеховства» серед громадської еміграції петлюрівської «демократії» – це засадничий підсумок повороту Грушевського. Ця побіда вказує на всю глибину розкладу петлюрівщини» [16, с. 2].

Більшовики намагалися захопити авторитетних діячів повертатися до УСРР, усіляко поглиблюючи суперечності між різними течіями української еміграції, її «верхами» та «низамми», особливо військовими. Для цього у таборах інтернованих вояків Армії УНР більшовицькі представники агітували за репатріацію з обіцянкою помилування та повернення громадянських прав. В умовах чергового приїзду до таборів репатріаційної комісії за участю більшовицьких представників, Симон Петлюра наказував: «Негайно зібрати командирів частин, поінформувати їх і організувати рішучу відповідь, після якої поляки не будуть уже привозити до таборів большевицьких провокаторів» [12, с. 405]. Головний отаман попереджав: «Більшовики вживають усіх заходів щодо розпорошення наших сил, не спляють ні перед підкупом, ні перед провокаціями; надсилають до таборів листи нібито від тих, хто ще літом виїхав до більшовиків. Насправді таємно розстрілюють репатріантів. За 2–4 станції від кордону їх чекає більшовицька шибениця і чека» [4, с. 63]. С. Петлюра говорив про необхідність «остаточної компромітації большевицьких експериментів... Мусимо їхні пляни в цій справі на чисту воду виводити і за всяку ціну розбивати» [10, с. 323].

Розуміючи негативні наслідки повернення емігрантів до Радянської України, еміграційне керівництво кваліфікувало їх як зрадників, намагалося ізолювати [4, с. 63]. С. Петлюра писав: «Хто дозволяє собі заявляти про прихильність до Росії може вільно від нас відходити: тільки радіти будемо, що позбавляємося чужих і ворожих нашої ідеї елементів.

І чим скорше од них увільнимось, тим краще для нас буде» [11, с. 411].

Досягти мети по розкладанню української політичної еміграції більшовикам загалом не вдалося. Це підтверджують слова Івана Феценка-Чопівського, якому в 1926 р. пропонували переїхати до УСРР з однією умовою – «каяття». Вчений писав: «Як сильно хотілося мені повернутися додому, мріялося попрацювати на рідній землі, для своїх, а не для чужих! Але ж дороги для мене через «каяття» не було – для мене, який пішов на еміграцію в ім'я незалежності і соборності України – це було проти мого сумління і не на мої сили» [17, с. 83–84]. Більшість політичних емігрантів не наважувалася повертатися до СРСР. Софія Русова писала: «Багато вояків, урядовців викинуто за кордон силою обставин, поворот на батьківщину для них надто небезпечний, крім того, багатьом він уявляється як зрада своєму народові, бо зв'язаний з визнанням чужого уряду окупантів» [19, арк. 1а].

Водночас, було багато таких, які все ж ризикнули реемігрувати. Михайло Грушевський у силу своїх політичних поглядів, а також з цілої низки інших причин, які детально обмірковували вітчизняні дослідники, насмілився повернутися у Радянську Україну. За словами Ярослава Дашкевича, цей переїзд став логічним наслідком еволюції політичних поглядів вченого, водночас заяви Грушевського про ворття виключно для наукової праці також були правдиві [18, с. 379]. Думаємо, що додатковою причиною переїзду було перебування на радянському боці брата Олександра та сестри Ганни. Переїзд Михайла Грушевського із сім'єю призводив до об'єднання родини. У Києві була похована мати історика, яка померла у 1918 р. Вагомою причиною рееміграції було й те, що життя Грушевського за кордоном супроводжувалося морально-психологічними труднощами, непростим матеріально-побутовим становищем, ускладнювалось внутрішніми суперечностями серед носіїв різних політичних поглядів.

М. Грушевський виїхав з України за кордон одним з перших, ще у непростий революційний час. Нагадаємо, що у 1919 р., перебуваючи у Кам'янці-Подільському, він здійснив спробу антипетлюрівського перевороту, створив ревком – Комітет порятунку революції, що захопив владу в окрузі. Ця влада протрималася чотири дні, після чого прихильники Петлюри ревком арештували. Грушевський потрапив під домашній арешт, а наприкінці березня виїхав до Галичини [18, с. 376; 20, с. 198–199]. Згодом Михайло Сергійович із сім'єю через Станіславів перебрався до Чехословаччини. Жив у Празі, де заснував Український соціологічний інститут, згодом у Відні, як представник Закордонної делегації УПСР. Він редагував журнал «Борітеся-Поборете», друкував низку політичних статей, переглянув свої погляди з питань державного будівництва, запропонувавши концепцію Української національної

держави – республіки з безкласовим соціальним ладом. У травні 1920 р. М. Грушевський разом з членами Закордонної делегації УПСР засудив Варшавський договір УНР з Польщею та їх спільний похід в Україну.

Прийняття рішення, підготовка, з'ясування всіх обставин рееміграції вченого зайняли майже чотири роки. 19 липня 1920 р. М. Грушевський направив лист до ЦК КП(б)У, заявивши, що УПСР поділяє завдання III Інтернаціоналу і запропонував КП(б)У піти на співпрацю з есерами у загальноукраїнських інтересах. Питання про бажання М. Грушевського повернутися у Радянську Україну розглядалося в січні 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, про що доповідав О. Шумський [20, с. 207]. 26 квітня 1921 р. Політбюро визнало, що повернення Грушевського є не на часі, хоча 16 серпня цього ж року Київ погодився на пропозицію НКЗС РСФРР, щоб вчений увійшов до Закордонного комітету допомоги голодуючим [15, с. 40]. Відряджені до УСРР представники лівої групи Закордонної делегації УПСР М. Чечіль, В. Мазуренко та ін. влітку 1921 р. вели перемовини із керівниками більшовицького уряду і ЦК КП(б)У, внаслідок чого М. Грушевський висловив бажання співпрацювати з радянською владою, хоча був невдоволений, що уряд не погоджувався на легалізацію УПСР [21, с. 19].

За дорученням радянських органів влади восени 1921 р. голова торгового представництва УСРР у Чехословаччині Ю. Новаківський запропонував М. Грушевському очолити редакційну раду видавництва, яке б займалося виданням за кордоном підручників, наукової та художньої літератури для розповсюдження в Україні. Однак Михайло Сергійович відмовився з огляду на обмеження його наукової свободи, адже за цим наркоматом мав наглядати наркомат освіти УСРР [7, с. XIII].

30 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У своїм рішенням зобов'язувало Х. Раковського з'ясувати питання про можливість повернення у Радянську Україну «групи Грушевського» [15, с. 40]. Влітку 1923 р. питання свого переїзду історик обговорював на зустрічах з радянським дипломатом М. Левицьким, що працював у Відні. 10 листопада 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення «не заперечувати проти допущення М. Грушевського в Росію», а формальний дозвіл дала Мала президія ВУЦВК 28 листопада цього ж року [13]. 31 грудня 1923 р. на спільному зібранні ВУАН колишнього голову УЦР заочно обрали академіком кафедри історії українського народу і запевнили про можливість легальної науково-культурницької роботи.

Таким чином, після довгих і складних вагань, сумнівів, майже чотирирічних перемовин і обговорень, 2 березня 1924 р. М. Грушевський з родиною виїхав із Відня. Їхній шлях лежав через місто Здолбунів, де знаходилася митниця. У міжвоєнний період Здолбунів був прикордонною станцією

у польсько-радянському порубіжжі. Газета «Діло» повідомляла, що вчений їхав разом «з дружиною, зятем, дочкою та двома внуками» [1, с. 1]. Висловимо здогадку, що це могли бути якісь родичі дружини Михайла Грушевського Марії, адже їхня єдина донька Катерина не була одружена і не мала дітей. Хоча, не можна виключати неточність чи помилку автора львівського часопису. Переїхавши на територію Польщі, М. Грушевський кілька днів перебував у Варшаві, відвідував радянське посольство, але ні з ким із українських політичних емігрантів не бачився, спілкувався лише з послами до сейму. Саме вони телеграфічно повідомили своїх прихильників у Здолбуніві, що у цьому місті має бути відомий історик, колишній голова УЦР.

Зауважимо, що інтелігенція Західної Волині була знайома з працями Михайла Грушевського, які у 1921 р. продавали кооператори у м. Рівне. З продажем цих книг навіть вийшов конфуз, адже книги вченого-історика кооператори отримали за заниженою ціною від «British Company», остання мала монопольне право впродовж року розповсюджувати книги Об'єднання українських видавців. На Західну Волинь потрапило 850 примірників «Ілюстрованої історії України», 1800 «Історії України» для шкіл, 1600 – «Всесвітньої історії», 850 – «Культурно-національного руху» та 4000 примірників «Про старі часи на Україні». Продаж книг за заниженою ціною перебивав торгівлю у Львові, що викликало нарікання М. Грушевського. Видавець Ю. Тищенко вів перемовини із керівником книгарні у Рівному Г. Буцом щодо урівноваження цін на згадані видання [8, с. XXIV–XXV].

У Здолбуніві, куди прибув М. Грушевський з родиною, вони мали пересісти в інший потяг, який курсував на радянський бік. На залізничний вокзал прийшли зацікавлені містяни, щоб привітати науковця та поспілкуватися з ним. Автор часопису «Діло» зауважував, що професор мав дуже бадьорий вигляд – «ніби помолодів». На запитання, як він наважився їхати до більшовиків, Грушевський відповів, що радянська влада через Академію наук забезпечує йому недоторканість за умови припинення політичної діяльності. Професор казав, що планує присвятити себе виключно науці, поділився планами налагодження у Києві видання «Літературно-наукового вісника», адже ті журнали, які виходять на Великій Україні і поза нею, його цілковито не вдовольняли [1, с. 1].

Михайло Грушевський з великою цікавістю розпитував про стан української еміграції в Польщі, коротко згадав про становище останньої у Чехословаччині. На думку вченого, життя українських емігрантів у Чехословаччині не таке гарне, як видається здалеку. Він визнавав, що чеська влада сприяє освітнім справам емігрантів, підтримує для них санаторії, але заробітків вони там не мають. Пояснював, що у Чехословаччині дещо краще влаштовані

наддніпрянці, а становище галичан «невимовно важке». Останні бажають повернутися додому, але польська влада не дає на це дозволу. «Багато з галичан охоче поїхали б на Велику Україну, але це не легко здійснити, бо знову ж таки нема пропуску» – сказав М. Грушевський. Після короткої розмови подали радянський потяг, сім'я професора увійшла до вагону і вирушила у Радянську Україну [1, с. 1].

7 березня Грушевські приїхали до Києва. Вчений писав, що «переїхалося без пригод, але було багато клопотів, тривог і т.д., так що я приїхав зовсім вичерпаний» [21, с. 27]. Відтак, починався новий десятирічний, як виявилось останній, етап життя відомого історика.

Смерть М. Грушевського у 1934 р. також знайшла відгомін серед населення Західної Волині. 16 грудня 1934 р. у Чеснохресній церкві у Луцьку єпископ Полікарп відслужив заупокійну панахиду за Михайлом Грушевським за присутності багатьох прихожан [3, с. 6]. Стараннями жіночої філії здолбунівського відділу Союзу українок з центром у Рівному 2 грудня 1934 р. у Святокатеринівській церкві містечка відбулося богослужіння з приводу смерті колишнього керівника УЦР [2, арк. 14]. Від-

гукнувся на смерть відомого українського історика також *Biuletyn Polsko-Ukraiński* (ВПУ), подавши коротку замітку [22], а у наступному номері цього ж видання було опубліковано статтю М. Кордуби «Михайло Грушевський як історик» [23].

Таким чином зміна внутрішньої політики радянської влади, насамперед, запровадження НЕПу, українізації, поширення націонал-комуністичних ідей, а, з іншого боку складні умови проживання за кордоном, відчуття ностальгії, бажання бути корисними рідному народові, спричинювали повернення частини політичних емігрантів до УСРР. М. Грушевський був одним із визначних лідерів Української революції 1917–1921 рр., який наважився на таку рееміграцію. Цей крок завдав значного удару українській політичній еміграції, представники якої здебільшого негативно відреагували на компроміс лідера УЦР з радянською владою. Для більшовиків повернення Михайла Грушевського було чималим успіхом, який вони використовували у політичній боротьбі та міжнародній діяльності. Однак життя у Радянській Україні для більшості колишніх діячів Української революції закінчилося трагічно.

Джерела та література:

1. В переїзді на Батьківщину // Діло. – 1924. – Ч. 72. – 1 квітня.
2. Державний архів Рівненської області, ф. 33, оп. 4, спр. 74.
3. Діло. – 1934. – Ч. 347. – 25 грудня.
4. Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) / Таїсія Єременко // Український історичний журнал (УІЖ). – 1998. – № 4. – С. 56–70.
5. Єфименко Г. Г. Зміновіхтство // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – С. 367–368.
6. Известия. – 1924. – 3 январа.
7. Капраль М. «Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала»: наукова та науково-популярна спадщина М. Грушевського (1917–1923) / Мирон Капраль, Андрій Фелонюк // Михайло Грушевський. Твори у 50 т. – Т. 9. – Львів: Видавництво «Світ», 2009. – С. V–XXIV.
8. Капраль М. Михайло Грушевський як автор науково-популярних нарисів з історії України / Мирон Капраль, Андрій Фелонюк // Передмова. Михайло Грушевський. Твори у 50 т. – Т. 23. – Львів: Видавництво «Світ», 2014. – С. V–XXVI.
9. Лист Юрія Тютюнника до Олександра Морозовського 12 листопада 1923 року / Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Упоряд. В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – С. 241–244.
10. Петлюра С. Генерал-інспектору армії УНР. Копія Воєнміну. 23 вересня 1922 р. / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – С. 409–414.
11. Петлюра С. Генерал-інспектору армії УНР. Копія командирам груп. 22 травня 1922 р. / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – С. 405.
12. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – С. 300–341.
13. Пиріг Р. Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна політичного компромісу / Руслан Пиріг. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/mihaylo_grushevskiy_i_bilshovitska_vlada_tsina_politichnogo_kompromisu.html
14. Римаренко Ю. І. Керівник держбезпеки нового типу / Борис Шульженко. Особистість і час: Документи, спогади, матеріали / Упоряд. В. Б. Шульженко; за заг. ред. Ю. І. Шаповала. – К.: Вид. дім «АДЕФ-Україна», 2006. – С. 338–353.
15. Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали / Редакційна колегія: Ю. А. Левенець, В. А. Смолій та інші. Упоряд.: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.

16. Українське «сменовеховство» // Діло. – 1924. – Ч. 11. – 17 січня.
17. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Іван Фещенко-Чопівський. – Житомир: КВО «Газета «Житомирський вісник», 1992. – 122 с.
18. Хто такий Михайло Грушевський? Розмова з Ярославом Дашкевичем / Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Дашкевич / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ. – 3-тє вид., допов. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2016. – С. 374–382.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3889, оп. 1, спр. 4.
20. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2005. – 352 с.
21. Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? / Федір Шевченко // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 13–31.
22. Biuletyn Polsko-Ukraiński (BPU). – № 48. – 2. X.
23. BPU. – № 50. – 16. X.

Інна Нагорна

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

У листі до Андрія Ливицького, писаному Симоном Петлюрою 16 травня 1926 р., читаємо: «Петлюру», коли ходить не про особу, не так легко знищити, як думають росіяни» [13, с. 454]. Не минуло й десяти днів після написання цих слів, як за наказом Москви більшовицький агент Шміль Шварцбард застрелив Великого Українця. Це сталося 25 травня 1926 р. на вулиці Расін латинського кварталу в Парижі. Однак великооб'ємне поняття «Петлюра» продовжувало жити, творити, боротися за незалежність України, закликати і мобілізувати українців для цієї боротьби.

Випало так, що саме Волинь стала прихистком і осідком значної частини сподвижників Симона Петлюри. Вони зятятю продовжували справу свого Керманіча. В міру таланту і здібності, в силу обставин чи й просто випадковості, здобуток кожного з них різний. Але струмки їхніх здобутків зливалися в річку, яка в підсумку й винесла Україну в море сьогоденної Незалежності.

Серед численних опублікованих матеріалів, присвячених висвітленню життя та діяльності Головного Отамана, варті уваги і ті, які зібрані співробітниками Літературного музею Уласа Самчука в Рівному. Це, насамперед, спогади самого Уласа Самчука про його відвідини Полтави у серпні 1942 р., про оглядини будиночка під числом 20 по вулиці Загородській у передмісті. «У тому старовинному, на чотири кімнати з кухнею будиночку жив-був колись один міський візник на ім'я Василь Петлюра із своєю жінкою Ольгою, синами Іваном, Федором, Симоном та Олександром і дочками Гавриїлою, Василисою, Маріянною, Тетяною, Мариною та Феодосією. І одному із тих синів, третьому за чергою, на ім'я Симон, було суджено підняти меч Мазепи, вибитий з його рук отам далі за цією хатою на полі бою і відновити ту битву наново», – читаємо у книзі «На коні вороному» [16, с. 256–257]

А з фотознімків дивиться на нас, сьогоднішніх, молодший брат Симона – Олександр Петлюра, який у роки минулої війни жив у Рівному і працював у адміністрації видавництва «Волинь». Із експонованого часопису для дітей «Орленя» за грудень 1941 р., який виходив у видавництві «Волинь», пропонується увазі відвідувачів музею публікація «Донька Петлюри». Це коротенький, але дуже емоційний і промовистий нарис про життя і передчасну смерть єдиної дитини Провідника українського народу – доньки Лесі. Його автор – знаменитий український письменник, доля якого тісно пов'язана з містом Рівне, Юрій Горліс-Горський. Це на його книгах, зокрема на романові «Холодний яр», виховалося покоління українських повстанців, яке збройно боролось за незалежність України.

А ось ще спогад-розповідь очевидця. Коли у 1918 р. при гетьманщині Симон Петлюра сидів у Лук'янівській в'язниці, відбулася промовиста подія, яка засвідчила його величезну популярність. Ось як про цю подію згадує Кость Мацієвич: «Святкувався ювілей 40-літньої діяльності письменника і громадського діяча, старого Д. Марковича. Святкування відбувалося в Українському Клубі при величезному натопві народу. Першим вітав ювілянта представник Національного Союзу, який тоді став у центрі нашого політичного життя. Привітання й промову було стрінуте однодушними оплесками, але коли представники Земського Союзу і Губерніяльної управи з перших слів нагадали, що вони тут репрезентують відсутнього, – хто цей відсутній, не було й названо, – то вся зала встала і зробила таку овацію Симонові Петлюрі, що здавалося начебто всі ці люди тільки й чекали приводу, щоб однодушно і вселюдно заманіфестувати свою відданість, свою любов до тієї людини, що призначалася наперед вождем всенародного руху, який мав ось-ось вибухнути.